

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ТА ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН СУСПІЛЬСТВА І ПРАВА

Проблема взаємовідносин суспільства і права є однією з найважливіших, від її вирішення залежить визначення функцій і змісту права, його місця в соціумі.

Л. І. Спиридонов, визначаючи сучасний стан суспільства як кризовий, справедливо зазначає: «Грабіжницьке ставлення до природи (екологія); небажання зіставляти, розміряти реальні ресурси з темпами і змістом розвитку, зокрема з демографією (межі зростання, визначені Римським клубом); розпад етичних основ на рівні держав, пограбування одних народів іншими, подвійний моральний стандарт, брехня, злочини урядів; однополярність, що призвела до відсутності вибору народами шляху розвитку, відмінного від того, який накреслений світовою державою; розповсюдження практики вирішувати долі народів військовою силою; розпад культурних основ та їх витіснення масовою «культурою»; технічна можливість оперувати за допомогою ЗМІ суспільною свідомістю і маніпулювання нею; зменшення ролі науки, особливо гуманітарної; розпад демократичних принципів політичного управління; ігнорування права (клятвopорушник може бути офіційно залишений президентом найбільшої держави) та інше — ось реальні прояви кризи світової цивілізації» [1, 20].

Розвиток антропологічних знань, що спостерігається останнім часом у праводержавознавстві, свідчить про становлення системи науково-дослідницьких настанов, переконань, підходів і знань щодо з'ясування антропологічної природи права та правових явищ, світоглядну основу якої (системи) становлять висновки антропології й інших наукових систем про сутність людини, її природу та взаємозв'язки з суспільством і соціальними групами.

Не випадково питання сучасного права досліджуються у взаємозв'язку з такими поняттями, як свобода, справедливість, мораль, які у своїй взаємопов'язаній сукупності при їх історичному і теоретичному розгляді змістовно розкривають суть «прав людини», а отже, і людську природу права взагалі.

За часів середньовіччя вважалося, що основи права вже закладені природою в самій людині. В новий період історії «природне» почало ототожнюватися з «розумним», «раціональним». Сьогодні поняття природного права все частіше починають розглядати в його соціокультурній обумовленості.

В рамках постмодерну з'явилася можливість зв'язати право і права людини, розглядаючи право як феномен людського буття, як психосоціокультурну систему. З погляду теорії, що розробляється, право — це і є права людини, але права, які існують не самі по собі, а пов'язані і з правовими обов'язками, і з правовими нормами, і з правовими текстами держави в рамках рекурсивної системи правових комунікацій. Такий підхід можна характеризувати як інтегральний, в його рамках реалізується принцип додаткової комплементарності наукового знання. Подібне інтегральне і антрополого-комунікативне праворо-

зуміння співзвучне постмодерністській теорії прав людини, яка може розглядатися як наукова теорія, достатньою мірою адекватна сучасності.

Сучасне праворозуміння в будь-якому варіанті його осмислення потребує антропологічного ракурсу, тобто повинно відповідати на питання про те, як право пов'язане з людиною.

Для розв'язання поставленої проблеми уявляється необхідним показати роль суспільства відносно права як в онтологічному, так і гносеологічному сенсі і тим самим прояснити історичну і соціокультурну обумовленість антропології права. При цьому основна увага повинна бути приділена специфіці постіндустріального суспільства (суспільства епохи постмодерну).

Суспільство відносно права виступає його метасистемою як в онтологічному, так і гносеологічному сенсі, визначаючи основні характеристики права. В онтологічному сенсі суспільство генетично передує праву і функціонально обумовлює його призначення, а отже його сутність. У гносеологічному плані специфіка пізнання суспільства визначає особливості знань про право. Розглянемо докладніше ці взаємозв'язані один з одним онтологічний і гносеологічний аспекти функціонування права.

Право — соціальне явище. Одночасне воно — явище культури, це великий психологічний феномен, оскільки культура і психіка — суть модуси соціального: будь-яка знакова система функціонує в соціальному просторі та існує саме завдяки соціальним взаємодіям. Те ж саме стосується пам'яті та інших аспектів психіки. Тому цілком можна стверджувати, що і культура, і психіка існують через їх включеність в соціальні процеси. У зв'язку з цим становлять значний інтерес психологічні експерименти Дж. Брунера про соціокультурну обумовленість сприйняття грошей: діти з різних за соціальним статусом сімей (з різним статком) очо оцінюють по-різному платоспроможність монет (менш забезпечені її явно переоцінюють) [2].

Право, як і економіка, політика, є елементом, підсистемою, стороною суспільства. Тому воно (право) характеризується тими ж ознаками, як і будь-який інший соціальний феномен. Якщо розглядати право як систему, то ознаки його «соціальності» виявляються в тій ролі, яку право відіграє по відношенню до соціального цілого, — в його «генеральній функції» (термін Л. І. Спиридонова), яка полягає в забезпеченні цілісності, нормального відтворення суспільства. Тому шукати суть права поза соціумом, як і намагання відгородити його від інших соціальних явищ, — заняття безглузде. Правова сфера має лише відносну самостійність по відношенню до соціального цілого, і ні за яких умов не може відрізнятись від відповідного типу суспільства. Можна стверджувати, що характеристика права відповідає характеристиці суспільства [3].

Право виступає як певний тип масової поведінки, головною відмінністю якої від інших видів поведінки (моральної, релігійної та ін.) є те, що саме така поведінка є найбільш значущою з функціональної точки зору. При цьому в переважній більшості випадків вона (масова правова поведінка) здійснюється у формі реалізації настанов, стереотипів поведінки, а не усвідомлених дій. На цей момент звертали увагу наприкінці XIX — початку XX ст. Л. І. Петра-

жицький, Е. Ерліх та інші теоретики права [4; 5]. Можливо, що така «природна настанова» (за термінологією представників соціологічної феноменології) забезпечує економію мислення, оскільки раціонально оцінити кожен свій крок означає приречити себе на нераціональну життєву стратегію [6].

Право в більшості випадків виявляється саме в такій поведінці. Причому це стосується не тільки пересіченого громадянина, який, як відомо, погано обізнаний у законодавстві, але і професійного юриста або політичного діяча. Будь-яка елементарна взаємодія, наприклад між продавцем і покупцем, включає декілька сторін, моментів: економічну (у якій реалізується закон попиту і пропонування), юридичну (у якій реалізується договір купівлі-продажу), психологічну (міжособове сприйняття) та ін. Таким чином, власне правова складова, — це один з пластів фактичної поведінки людини. При цьому вичленувати правовий аспект з нього і відмежувати від економічного, політичного, морального можливо лише аналітично. Виключно юридичні відносини, такі як, наприклад, між адвокатом і підзахисним, суддею і підсудним, у значній мірі обумовлені неюридичними моментами: упередженнями (расовими, релігійними, культурними), симпатіями і антипатіями, звичками, політичною кон'юнктурою, стереотипами культури, моральними переконаннями, економічною мотивацією та ін. Представники школи «політичної юриспруденції» США довели це на значному емпіричному матеріалі [7], а дослідження «школи критичних правових досліджень» і постмодерністської юриспруденції показали, що логіка або спеціальна юридична аргументація у висновках суддів займає незначне місце в порівнянні з «екстраюрідичними» феноменами [8].

Вищевикладене свідчить не тільки про те, що суспільство обумовлює право, але і про те, що дія суспільства на право є не прямою, а опосередкованою. Ця дія здійснюється через інші соціальні підсистеми (економіку, політику та ін.), а також через культуру як специфічний зміст соціального. Таке розуміння може бути вироблене не аналітичною теорією права, а соціологічною юриспруденцією, що спирається на дані соціальної філософії про зміст соціальних явищ.

Проте доводиться констатувати, що на сьогоднішній день в рамках теоретичної соціології не існує єдності думок щодо природи соціальних явищ. Саме це — відмінність в уявленнях про суспільство і способи його пізнання — як уявляється, і обумовлює різні трактування праворозуміння.

Так, в європейській традиції існують два основні трактування соціального: індивідуалістичне і органістичне. Відповідно до першого підходу суспільство — не більше ніж механічне об'єднання з метою задоволення власних потреб окремих індивідів, які на свій розсуд створюють всі соціальні інститути. Такий підхід, на думку Н. Еліаса, не витримує критики, оскільки припускає плановість створення і раціональність функціонування всіх соціальних утворень, можливість довільної їх зміни, віру в необмежені можливості людського розуму, зокрема, його повне панування (контроль) над поведінкою, інстинктами та емоціями. Другий підхід віддає пріоритет суспільству як цілому, яке соціалізує окремого індивіда і встановлює рамки можливої поведінки. Проте і цей підхід не позбавлений недоліків: він нівелює індивіда до рівня «гвинтика у ме-

ханізмі» і не дає можливості показати, як відбувається зміна соціальних інститутів (а ці зміни, очевидно, проводять окремі люди). Н. Еліас відзначає, що в рамках першого підходу неможливо перейти від індивіда до суспільства, а в рамках іншого — від суспільства до окремих людей [9, 17].

Ця проблема, названа Л. І. Спиридоновим «основним питанням соціології», має безпосереднє відношення до розуміння права і його основних інститутів — норм права, правосвідомості та ін. [10, 122–124, 180].

У другій половині ХХ ст. у суспільстві відбуваються найважливіші зміни, які зумовили необхідність кардинального перегляду підстав соціальної філософії. Серед цих змін: межі зростання індустріального суспільства [11], соціально-економічна, політична і культурна поляризація регіонів світу [12], перетворення інформації в основну продуктивну силу, що формує віртуальну економіку; поява масової культури, що включає відчуження індивіда (у найширшому сенсі цього слова) і маніпуляцію суспільною свідомістю власниками «символічного капіталу» (термін П. Бурдьє). Ці зміни викликали необхідність нового осмислення природи соціального, яка сьогодні реалізується засобами постмодерністської соціальної філософії. Вона за визначенням не є цілісним вченням про постіндустріальне суспільство і умовно поділяється на дві нерівнозначні частини — критичну (домінуючу) і позитивну і не може не викликати відповідних уявлень про антропологію права [13, 10].

З цього випливає ряд важливих наслідків. Права людини (як і право в цілому) — це не сфера виключно ідей, фантазій, побажань, висновків яких-небудь окремих індивідуумів, груп, політичних партій. Вони базуються на життєвому світі людини і суспільства і є частиною емпіричної дійсності. Права людини виникають й існують як результат інтерсуб'єктивних, комунікативних взаємодій і не існують за межами правових відносин.

Викладений погляд на права людини, обумовлений його комунікативною природою, означає також, що права не можуть існувати поза комунікацією, а отже, і поза правовими обов'язками і морально-правовою відповідальністю. Права людини як міра її соціальної свободи виявляються нерозривно пов'язаними з відповідальністю.

Антрополого-комунікативний підхід до проблеми прав людини дозволяє побачити обумовленість права саме людськими якостями: такі правові феномени, як свобода, відповідальність, суб'єктність, власність, не виникають самі по собі, а у вигляді необхідних системних компонентів людського, соціального буття. Саме ця обставина визначає сутність правобуття людини і її розвиток в рамках антропологічної парадигми.

«Найприроднішим» серед прав людини є право на комунікацію, реалізація якого опосередковує всі інші права. Всі можливості людської поведінки, що сприяють розвитку і зміцненню комунікативних відносин, при їх артикуляції, легітимації і актуалізації, трансформуються в суб'єктивні права людини. У цьому значенні право не дарується, а формується через сумісні дії людей. Основні ж права людини повинні охоплювати політичний простір, стати частиною державно-правових комунікацій.

Права людини являють собою єдність правових текстів, які легітимують, включають нормативну поведінку суб'єктів, що діють у власних інтересах, і ця поведінка забезпечується виконанням обов'язків іншими суб'єктами. Легітимація є процедурою, яка підтверджує справедливість відповідних вимог. Справедливість нерозривно пов'язана з ув'язненнями про належне в праві і разом із свободою і відповідальністю є найбільш яскравою аксіологічною характеристикою прав людини.

Але оскільки соціальні інтереси визначаються багатьма соціокультурними обставинами, конкретний перелік прав і обов'язків людини і громадянина історично мінливий і відповідає закономірностям розвитку правової культури в рамках конкретного життєвого світу. Тому сьогодні право на комунікацію відроджується на новому рівні і з новим збагаченням змістом, що відповідає потребам інформаційного суспільства, що формується.

Література

1. Спиридопов Л. И. Избранные произведения: Философия и теория права; Социология уголовного права; Криминология / Л. И. Спиридопов; науч. ред. И. Л. Честнов. — С.Пб.: Изд-во Санкт-Петербург. ин-та права им. Принца П. Г. Ольденбургского, 2002. — 392 с.
2. Брунер Дж. Психология познания / Дж. Брунер; пер. с англ. — М.: Прогресс, 1977. — 413 с.
3. Честнов И. Л. Диалог трансцендентного и имманентного в праве // Труды Санкт-Петербургского юридического института Государственной прокуратуры РФ. — 2001. — № 3. — С. 8–11.
4. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. — С.Пб.: Лань, 2000. — 608 с.
5. Ehrlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts / E. Ehrlich. — München; Leipzig, 1913.
6. Румянцева В. Г. Социологическая интерпретация права в учении Е. Эрлиха // История государства и права. — 2005. — № 1. — С. 12–14.
7. American court system: readings in judicial process and behavior / ed. by S. Goldman, A. Sarat. — San Francisco, 1978.
8. Posner R. The Problems of Jurisprudence / R. Posner. — Chicago, 1990.
9. Элиас П. Общество индивидов: сборник / П. Элиас; пер. с нем. А. Антоновский, А. Иванченко, А. Круглов. — М.: Праксис, 2001. — 336 с.
10. Спиридопов Л. И. Теория государства и права: курс лекций / Л. И. Спиридопов. — С.Пб., 1995. — 301 с.
11. Meadows D. N. The Limits to Grow / D. N. Meadows, J. Meadows, W. W. Behrens III. — New York, 1972.
12. Гражданское общество, правовое государство и право («Круглый стол» журнала «Государство и право» и «Вопросы философии») // Вопросы философии. — 2002. — № 1. — С. 3–32.
13. Бурдье П. За рационалистический историзм // Социо-Логос постмодернизма: альманах / под ред. П. А. Шматко. — М., 1996. — С. 9–29.

Анотація

Завальнюк В. В. Антропологічний вимір та антропологічні знання: людина і право. — Стаття.

Розглянута проблема взаємовідносин суспільства і права як одна з найважливіших, від її вирішення залежить визначення функцій і змісту права, його місця в соціумі. Суспільство відносно права виступає його метасистемою як в онтологічному, так і гносеологічному сенсі, визначаючи основні характеристики права. За допомогою антропологічного виміру можливо розглянути проблеми взаємовідносин суспільства і права та знайти шляхи вирішення цих проблем.

Ключові слова: антропологія права, взаємодія права і суспільства, антропологічна парадигма, онтологічний підхід, гносеологічний підхід, антрополого-комунікаційний підхід, соціум, права людини.

Аннотация

Завальнюк В. В. Антропологическое измерение и антропологические знания: человек и право. — Статья.

Рассмотрена проблема взаимоотношений общества и права в качестве одной из важнейших, от решения которой зависит определение функций и содержания права, его места в социуме. Общество по отношению к праву выступает его метасистемой как в онтологическом, так и гносеологическом смысле, определяя основные характеристики права. С помощью антропологического измерения возможно рассмотрение проблем взаимодействия общества и права и путей их решения.

Ключевые слова: антропология права, взаимодействие права и общества, антропологическая парадигма, онтологический подход, гносеологический подход, антрополого-коммуникационный подход, социум, права человека.

Summary

Zavalniuk V. V. Anthropological Measures and Anthropological Knowledge: Human and Law. — Article.

The article deals with the problem of relationships between human and society as one of the most important in the law cognition. Society is a metasystem in ontological and epistemological meanings for law. Anthropological measure gives possibility to resolve the problem of contradiction of human and society in law.

Keywords: anthropology of law, correlation of society and law, anthropological paradigm, ontological approach, epistemological approach, anthropological-communicative approach, society, human rights.

УДК 351.851(477).001.73

О. Х. Юлдашев

ЯК ВИВЕСТИ УКРАЇНСЬКУ НАЦІЮ НА НОВИЙ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ РІВЕНЬ (ДІЙСНЕ РЕФОРМУВАННЯ У СФЕРІ ОСВІТИ)

Дійсна ціль реформ у сфері освіти. Влада, а нерідко і вчені, нерідко говорять про якесь реформування, що нібито відбувалося в нашій країні. Як на мене, то так звані ринкові реформи полягали, як правило, у розтягуванні загальнонародної власності, пограбуванні країни. Судову і інші подібні «реформи» назвати такими можна лише умовно. Теж саме стосується освіти. Перехід до 12-річної системи навчання, як і впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вузах, без кардинальних змін змістовної складової навчання не дасть очікуваних серйозних результатів у підвищенні якості освіти. Недарма зараз зявилося багато прихильників повернення до десятирічної школи. Не спостерігається відчутних позитивних змін і від нововведень у вузівську підготовку, пов'язаних з болонським процесом. Зато негативів багато.

Отже, питання про проведення дійсних, а не псевдореформ, ще тільки має постати. Це ж саме відноситься і до реформування у сфері освіти і науки.

Для проведення дійсної реформи слід, перш за все, завдати дійсні (суспільно важливі) цілі, які ми хочемо досягти. Щодо освітніх цілей, то сьогодні чи не кожна країна пов'язує свій майбутній економічний розвиток із здобутками науки та активними інноваційними процесами. Завдання переходу України до інноваційного розвитку, створення економіки (суспільства) знань є не просто